

EMIL VIŠŇOVSKÝ, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

79181VIŠŇOVSKÝ, E.: Rationality as Normativity
FILOZOFIA 60, 2005, No 1, p. 1

The paper gives a brief account of the story of the concept of rationality in the history of Western philosophy. On this background the author suggests that rationality may be understood as normativity, which is rooted in intelligence. Such a conception puts stress on practical rationality of action and draws significantly, even though not exclusively, on the pragmatist Deweyan reconstruction of understanding human rationality. In conclusion the paper gives an outline of the latter.

„V širokom význame slova je
inteligencia taká praktická, ako je rozum
teoretický.“

John Dewey

Racionalita je nesmierne široký pojem. Môžeme o nej hovoriť ako o antropologickom a psychologickom, ale aj kultúrnom a civilizačnom fenoméne. Môžeme hovoriť o druhoch racionality (vedeckej, ekonomickej, politickej, ekologickej atď.), o typoch racionality (inštrumentálnej, komunikatívnej atď.), o vzťahu racionality a emocionality atď. Zásadne však musíme rozlíšiť *teoretickú* racionalitu, ktorá sa uplatňuje v oblasti poznania, a *praktickú* racionalitu, ktorá sa uplatňuje v oblasti konania (aj keď existujú rôzne koncepcie toho, ako teoretická a praktická racionalita navzájom súvisia).

V tejto stati by som chcel predložiť ideu *racionality ako normativity*, ktorej zdrojom je *inteligencia*. Toto poňatie sa významne, aj keď nie výlučne, opiera o Deweyho pragmatistickú rekonštrukciu koncepcie racionality, ktorú sa takisto pokúsím načrtnúť.

I. Pokiaľ ide o západnú filozofiu, je zjavné, že tá je skôr „láskou k rozumu“ než „láskou k múdrosti“. Prinajmenšom od čias Sokrata sa v nej začala presadzovať tendencia, ktorá zamenila, resp. stotožnila múdrosť s rozumom (rozumnosťou, racionalitou).¹ Napríklad R. Nozick začína svoju knihu o podstate racionality takto: „Slovo *filozofia* znamená lásku k múdrosti, ale to, čo filozofi skutočne milujú, je usudzovanie. Formulujú teórie a zhromažďujú dôvody na ich podporu, zvažujú námietky a usilujú sa ich vyvracať, konštruujú argumenty proti iným názorom. Dokonca aj filozofi, ktorí hlásajú limitovanosť rozumu ako grécki skeptici, David Hume a pochybovači o objektívnosti vedy, všetci uvádzajú dôvody pre svoje názory a poukazujú na ťažkosti tých, ktorí im oponujú. Proklamácie alebo aforizmy sa nepovažujú za filozofiu, pokiaľ si nectia a nerozvíjajú usudzovanie.“ ([9], ix)

¹ Tento fakt má pre filozofiu niektoré závažné dôsledky, ktoré tu však nemôžem rozoberať.

Nozick rozlišuje medzi *podstatou a hodnotou* racionality a nepovažuje ju len za inštrumentálnu. Aj preto vyzdvihuje Deweyho, ktorý takisto chápal racionalitu nielen ako inštrument, ale aj ako hodnotu samu osebe ([9], 136).

Nech sa už racionalita definuje akokoľvek, pokladá sa za jednu z najvyšších hodnôt nielen v analytickej filozofii či pragmatizme. Napríklad podľa francúzskeho filozofa Léona Brunschvicga (1869 – 1944) je racionalita (i racionalizmus) kvintesenciou európskeho (či západného) ducha vôbec [2]. Fenomenológia je takisto ortodoxná v názore, že racionalita je dobro a že sponchyňovať, či dokonca stratiť ju je jedno z najväčších nešťastí, aké nás môže postretnúť. Brunschvicg zväčša nasleduje Husserlove viedenské a pražské prednášky z roku 1935 [8]. A hoci Husserl kriticky písal, že kríza Európy má svoje korene v jednostrannom racionalizme, nádej na znovuoobnovenie Európy videl takisto v heroizme rozumu a v prekonaní naturalizmu. Husserlov československý žiak J. Patočka, následne uvažoval o Európe ako o „logu a ratiu“, ktoré dospeli k svojmu koncu, v dôsledku čoho sme sa ocitli v „poeurópskej dobe“ ([10], 80, 91). Patočka heideggerovsky hovorí, že príčinou konca a úpadku Európy je zabudnutie na vlastné korene ([10], 210). Preto obnoviť Európu znamená obnoviť v podstate jej racionalistického ducha. Racionalizmus je jedným z pilierov intelektuálnej a kultúrnej identity Európy.²

Na druhej strane tu boli filozofi – *nota bene* Nietzsche –, ktorí videli práve v takejto racionalite príčinu rozhodujúcich kultúrnych katakliziem západu, preto skôr ako návrat k nej požadovali jej substitúciu napríklad umením (akoby umenie nemalo svoju vlastnú racionalitu). V tomto smere rovnako radikálne začali odmietať racionalitu aj súčasní postmodernisti.

II. Racionalita je však aj problém. Odvodzuje sa od takej kvality či danosti človeka – a niekedy dokonca substancie vzťahujúcej sa nielen na človeka, ale na bytie vôbec (Spinoza, Hegel) –, ako je *rozum*. Čo je však rozum? Substancia? Funkcia? Dispozícia? Racionalita je rozum v akcii. Napriek tomu, že my ľudia zrejme nemáme lepší nástroj na orientáciu a adaptáciu vo svete, ako je rozum – o ktorom však viacerí, napr. Schopenhauer, povedali, že jeho podstata nám uniká –, rozum sám je najvyššou autoritou len pre racionalistu a pre toho, kto v duchu osvietenstva v neho stále verí. Totiž v situácii, keď človek prestáva veriť v iné hodnoty a authority, je viera v rozum v zmysle spoliehania sa naň ako na poslednú inštanciu, ktorá nám ukáže cestu alebo vyrieši naše problémy, celkom racionálna. Lenže už B. Pascal hovoril, že pravdu poznáme nielen rozumom, ale aj srdcom, že teda je tu ľudské srdce so svojimi dôvodmi, o ktorých rozum nemusí nič vedieť. M. Luther sa zasa vyjadril v tom zmysle, že rozum je korumpovateľný, ba prostituovateľný. A keď sa D. Hume pokúšal charakterizovať ľudskú prirodzenosť, vyslovil provokatívnu, no závažnú pravdu o nás samých: Rozum je slabý oproti vášňam, preto je len ich otrokom. Keď však zároveň akoby jedným dychom napísal, že rozum nielen je, ale aj „má byť“ otrokom vášní, určite to prehnal, no formuloval tým klasickú koncepciu tzv. *inštrumentálnej racionality*. Naš rozum iste má inštrumentálnu povahu, t. j. je nástrojom na uskutočňovanie našich cieľov, nech sú tieto ciele akékoľvek. Je však otázka, či toto je jediná alebo dominantná charakteristika rozumu za každých okolností.

²Takáto identita má nepochybne svoje tri známe historické ideové zdroje: 1. filozofický platonizmus, 2. židovsko-kresťanskú vierouku, 3. moderného osvietenského ducha.

Podľa prvých kritických teoretikov Frankfurtskej školy, ako boli Adorno a Horkheimer, je práve inštrumentálna rozumová príčina dejinných tragédií vrátane politickej totality a holokaustu v 20. storočí. Podľa ďalších kritických teoretikov, ako je Habermas, to však s našou racionalitou nie je až také beznádejné: potrebujeme len rozvinúť jej komunikatívnu dimenziu.

III. Čo je však podstatou každej racionality? V uvažovaní o racionalite sa tradične kombinujú 3 predpoklady: 1. esencializmus, 2. univerzalizmus, 3. ahistorizmus. Teda racionalita ako racionalita musí byť objektívna, univerzálna, spoločná a jednotná u všetkých ľudí a skôr vrodená ako získaná. Racionalita sa nemôže len tak meniť podľa okolností a záujmov ľudí a v tom sa vidí záruka objektívnosti a pravdivosti poznania vôbec, ale aj správnosti a etickosti konania. Je to teda čosi, čo korešponduje s Aristotelovým poňatím človeka ako *animal rationale*.

Avšak pri historickom prístupe môžeme rozlíšiť prinajmenšom tri historické typy západnej racionality: dva klasické, antický/aristotelovský a moderný/karteziánsky, a jeden poklasický – marxovský/hegelovsko-darvinovský ([3]; [4]). Pod „typom racionality“ rozumíme kultúrne jadro myslenia a konania civilizovaného človeka. A „historický typ racionality“ je celkový spôsob „videnia sveta“ či prístupu k nemu – celkový spôsob (vedeckého aj mimovedeckého) chápania, vysvetľovania a konania, vlastný istej historickej epoche ako celku. Nie je to len špecifický kognitívny model alebo typický vzor prevládajúceho spôsobu myslenia, ale aj istá civilizačná forma (paradigma), charakteristická pre prevažujúci spôsob ľudského konania, kvalitu života a základné kultúrne hodnoty, ako aj pre štruktúru ľudského života, individuálneho i spoločenského. Moderný typ racionality, ktorý začal dominovať v západnej vede a kultúre od polovice 17. storočia, zrejme v 20. storočí dosiahol hranice svojich možností. Súčasná kríza civilizácie nemusí byť absolútnou a definitívnou krízou ľudskej racionality ako takej, ale len krízou historicky prechodného typu racionality – moderného typu. Má – ako každá iná kríza – „otvorený koniec“: prináša nielen hrozby, ale aj nové šance. Kant chcel, aby ľudský rozum definitívne dozrel a dospel prostredníctvom osvietenstva a Hegel si nárokoval, aby skutočne aj dozrel a dospel k svojmu dejinnému zavŕšeniu prostredníctvom jeho filozofie. V skutočnosti však moderný typ racionality bude posledným a definitívnym typom iba vtedy, ak nezvládne – alebo nemožní – vlastnú sebatransformáciu na nový, nazvime ho „poklasický“ typ racionality. Tento nový typ racionality sa môže začať formovať len v rámci predošlého a môže sa stať dominantným spôsobom myslenia a konania v tomto storočí/tisícročí za predpokladu tejto seba-transformácie. Antický typ racionality postavil isté otázky, na ktoré bol schopný aj odpovedať; ďalej priniesol otázky, na ktoré bolo možné odpovedať len v rámci ďalšieho, moderného typu racionality. Moderný typ racionality takisto prišiel s vlastnou agendou otázok, z ktorých niektoré vyriešil, iné však presahujú jeho možnosti. Na riešenie týchto problémov – kľúčových problémov súčasného myslenia a kultúry – je zrejme potrebné rozvinúť odlišný typ racionality a uplatniť ho nielen vo vedách, ale aj v umení, politike a vo všetkých sférach ľudského života.

IV. Racionalita je však nielen nástroj a hodnota, ale aj *norma*. Každý z nás chce byť racionálny, lebo to je čosi ako *normalita* osobnosti. Sme hrdí a pyšní na svoj rozum (aj keď si o ňom nemusíme myslieť, že je najdokonalejší a bezchybný). Všade, kam sa

pozrieme, vidíme jeho plody. Všetko chceme usporiadať racionálne, racionalizovať. Čo nie je racionálne, takmer nemá právo na existenciu. Je však možné usporiadať samotný rozum, keď aj kritika rozumu je možná zasa len rozumom, teda ako jeho sebakritika? Je známe, že každý rozum radšej kritizuje všetko ostatné než seba – a najradšej rozum tých druhých.

Vlastnú racionalitu deklarujeme a obhajujeme, racionalitu druhých predpokladáme a požadujeme. Ako inak by sme sa v nich mali vyznať a predvídať ich konanie? Racionalita druhých znamená ich „čitateľnosť“. Lenže s racionalitou nikoho to nie je až také jasné a zrejmé. A čo ak racionalitu nemáme ani my, ani tí druhí, len si ju každý sám a navzájom „pripisujeme“ podľa istých znakov či kritérií?

Jednou z charakteristík, ktorou môžeme opísať racionalitu, je podľa môjho názoru *normativita*. Racionalita je v podstate normativita v každom ohľade: logickom aj sociálnom, teoretickom i praktickom.³ Racionalita je všade tam, kde sú normy. Racionalita je tvorba noriem, vedomie noriem a praktické nasledovanie noriem, konanie podľa nich. Takto rozum štruktúruje naše myslenie i konanie, usporadúva ich, robí v nich poriadok. Pod normativitou tu nerozumiem nejakú špecifickú normativitu, napr. etickú alebo sociálnu, ale vo všeobecnosti existenciu štruktúr (princípov, pravidiel, vzorcov), ktoré tvoria *poriadok* nejakého procesu (myslenia a konania) i bytia. Teda môžu sem patriť zákony (prírodné i sociálne), ak by sme hovorili o racionalite prírody alebo spoločnosti, o logických princípoch myslenia či o sociálnych normách aj lingvistických pravidlách. Všetky takéto zákony, princípy, normy, pravidlá usporadúvajú proces alebo bytie. Sú pre nás záhytnými bodmi, oporami, ale zároveň aj obmedzeniami a prekážkami, v rámci ktorých sa pohybujeme. Sú zároveň autoritatívne – sú autoritou, ktorú rešpektujeme, a ak nie, sme sankcionovaní. Racionalita ako normativita zahŕňa v sebe aj možnosť kritiky, korekcie a sebakorekcie, ale aj disciplinaritu a disciplínu, aj moc, kontrolu a ovládanie. Každá racionalita je normatívna, ale nie každá normativita je racionálna, t. j. nie všetky normy sú racionálne, aj keď sa ako také tvoria a za také sa vydávajú.

Bez noriem by však myslenie či konanie sotva boli možné, boli by to iba akési chaotické procesy. Avšak na druhej strane prísne striktný poriadok nášho myslenia i konania by viedol k rigidite či mechanickosti. Normativita by teda v ideálnom prípade mala byť „pomôckou“. Napríklad moderná racionalizácia života človeka a spoločnosti (ktorú tak výstižne opisoval M. Weber), podľa ktorej čím viac racionality, tým viac poriadku, a čím viac poriadku, tým lepšia spoločnosť (identita a rovnakosť je poriadok, i-nakosť je prvok neporiadku atď.), ukazuje, že hypertrofia racionality ako normativity sa mení na svoj opak a spôsobuje viac problémov, než ich rieši. Príliš mnoho a príliš striktných noriem sa mení na iracionalitu a nerealizovateľnú normativitu. Navyše, ochromuje to myslenie i konanie. Ak je racionalita normativitou, ktorá má stabilizovať – nie ochromovať – naše myslenie i konanie, tak je jasné, že musí existovať ešte niečo, čo racionalitu presahuje, a to je *kreativita a múdrosť*, ktorých sa nám tak často nedostáva a iba v rámci ktorých môže racionalita prakticky dobre fungovať. Konat' racionálne znamená naučiť sa „pravidlá hry“ a dodržiavať ich; konat' kreatívne a múdro znamená tieto pravidlá hry uplatňovať v záujme rozvoja a dobra.

³Zakladateľ pragmatizmu Ch. S. Peirce považoval usudzovanie za vedomé používanie logických noriem a logiku za normatívnu vedu.

Odkiaľ sa však normativita berie? To je aj vo filozofii zaujímavý a zložitý a dosiaľ nevyriešený problém. Podľa môjho názoru normativita je prejavom a súčasťou *sociality*.⁴ Vyplýva jednoducho z toho, že sme sociálne bytosti a potrebujeme žiť v spoločnosti. Normativita je dôkazom našej sociality. Normy vznikajú a existujú v sociálnej interakcii. Ak by sme neexistovali v spoločnosti, zrejme by neexistovala ani racionalita, pretože by neexistovala potreba normativity a noriem. Robinson nepotreboval normy, pokiaľ nestretol Piatka, potreboval len prirodzenú inteligenciu, aby prežil. Inteligencia je predpokladom racionality ako normativity.

V. Mali by sme teda rozlišovať *inteligenciu* a racionalitu. Jedným z prvých filozofov, ktorý to robil, bol ďalší klasik pragmatizmu J. Dewey. Pre Deweyho je racionalita dôležitá, ale určite nie taká podstatná ako pre Platóna, Aristotela, Descarta, Kanta, Hegela, či dokonca pre väčšinu súčasných filozofov. Dewey nezastáva koncepciu racionality ani jedného z nich a usiloval sa skôr o jej rekonštrukciu. Rozum nie je preňho žiadnym filozofickým bohom, ktorému sa máme všetci klaňať a na ktorého máme všetko vzťahovať. Rola rozumu je dôležitá, ale je skôr svetská (pozemská) než metafyzická. Skutočná ľudská racionalita funguje „ako spôsob vyrovnávania sa s potrebami, ktoré pochádzajú z konfliktov a komplexnosti s cieľom nájsť vzorce kontroly v meniacom sa svete“ ([7], xxiv). Dewey dokonca navrhuje používanie termínu „inteligencia“ namiesto tradičných „rozum“ a „racionalita“ a v tomto posune vidí viac než len slovný posun; tento posun podporuje aj najnovší vývoj vied. Dewey píše: „Rozum“ má odborný význam, ktorý mu dala klasická filozofická tradícia, *nous* Grékov, *intellectus* scholastikov. V tomto význame znamená tak vnútorný nemenný poriadok prírody, supra-empirický svojou povahou, ako aj orgán mysle, ktorým sa tento univerzálny poriadok uchopuje. V oboch významoch je rozum vo vzťahu k premenlivým veciam posledným pevným vzorom – zákonom, ktorým sa riadia fyzikálne javy, normou, ktorou sa riadi ľudské konanie. Pretože znakmi „rozumu“ v tradičnom zmysle sú nevyhnutnosť, univerzalita, nadradenosť nad zmenou, dominancia nad výskytom a pochopením zmeny ([5], 169 – 170).

Na druhej strane inteligencia sa spája s úsudkom teda s výberom a usporiadaním prostriedkov na dosiahnutie výsledkov a s voľbou toho, čo považujeme za svoje ciele. Človek je inteligentný nie vďaka tomu, že má rozum, ktorý uchopuje prvé a nedokázateľné pravdy o nemenných princípoch, aby z nich deduktívne vyvodzoval jednotlivosti, ktoré sa nimi riadia, ale vďaka svojej schopnosti odhadovať možnosti situácie a konať v súlade s týmto odhadom. V širokom význame slova je inteligencia taká praktická, ako je rozum teoretický. Všade tam, kde operuje inteligencia, veci sa posudzujú z hľadiska toho, čo znamenajú pre iné veci ([5], 169 – 170).

Dewey racionalitu nielen socializuje, ale aj naturalizuje. Práve inteligencia je tým naturalizovaným predpokladom socializovanej racionality, hoci u Deweyho nájdeme aj východiská pre súčasný pojem „sociálnej inteligencie“. Ontologicky aj antropologicky je pre Deweyho primárnou vrstvou bytia pred-reflexívna skúsenosť, v ktorej sa uplatňuje prirodzená inteligencia, a až na jej báze vyrastá racionalita ako normativita. Píše: „Je fakt, že skutočný protikladom nie je protiklad medzi rozumom a návykom, ale medzi

⁴Každá racionalita je sociálna, ale okrem toho existuje aj „sociálna racionalita“ ako schopnosť kooperovať a komunikovať.

rutinnými, neinteligentnými návykmi a inteligentnými návykmi... Dokonca aj zvyky divochov môžu byť rozumné v tom, že sú adaptáciou na spoločenské potreby a užitočnosť. Skúsenosť môže pridať k takejto adaptácii jej vedomé uvedomenie, čím sa návyk racionality pridáva k predošlému návyku.“ ([6], 55)

Racionalita sama teda nie je protikladom návykov a tradícií či skúsenosti, naopak, je ich súčasťou: „Vonkajšia rozumnosť alebo adaptácia na ciele predchádza rozumnosť myslenia. To znamená iba to, že v morálke práve tak ako vo fyzike musí najprv niečo existovať skôr, než to vnímame, a že racionalita mysle nie je naša pôvodná danosť, ale je plodom interakcie s objektívnou adaptáciou a vzťahmi...“ ([6], 55 – 56) Preto sa rozum sám stáva „návykom očakávania a názoru, aktívnu požiadavku rozumnosti ďalších návykov. Reflexívna schopnosť nie je výtvorom seba samej ani darom bohov. Vzniká v určitých jedinečných podmienkach našich spoločenských zvyklostí... No keď už raz vznikla, ustanovuje nové návyky, ktoré sú schopné zásadne vplývať na ďalšie návyky.“ ([6], 55 – 56)

Filozofia sa dopustila omylu, keď kládla rozum nad návyky bez toho, aby si všimla ich vzťah a zároveň primáť návykov, ktoré môžu, ba nemusia byť rozumné do tej či onej miery. Dewey sa dopracúva k pojmu nekognitívnej (behaviorálnej) racionality, t. j. racionality, ktorá „rozhoduje o tom, ktorý návyk sa spúšťa ako užitočný v konkrétnej situácii, a ktorý nie“, na rozdiel od pojmu kognitívnej racionality, ktorá „rozhoduje o tom, ktorý pojem je podporovaný istými faktami, a ktorý nie“ ([1], 161, 163).

Deweyho rekonštrukcia koncepcie racionality spočíva v odmietnutí tradičného chápania rozumu a v rozvíjaní pojmu inteligencie. Prvý pojem je zaťažený pasivitou, receptivitou, rigiditou a ideou nemenného supranaturálneho poriadku. Druhý znamená selekciu z rôznych možností, založenú na experimentovaní a skúmaní. Prvý sa spája s nemennými formami, druhý znamená tvorivé riešenie problémov. Zatiaľ čo prvý sa berie ako hotový od začiatku a určený na to, aby slúžil ako univerzálny tribunál pre každú časť ľudskej skúsenosti, druhý je organickou súčasťou skúsenosti a slúži adaptácii a evolúcii ľudského rodu. Prvý sa prezentoval ako nadľudský výtvor, vnucovaný nám zhora, kým druhý je našou vlastnou formuláciou. Dewey svojou koncepciou inteligencie transcenduje dualizmy zdedené od Aristotela: medzi myslením a konaním, teoretickou a praktickou racionalitou. Moderný racionalizmus odmietol ako intelektualizmus. Tak sa deweyovská koncepcia racionality javí ako plauzibilná alternatíva tradičných aristotelovských a karteziánskych koncepcií. Deweyovský pragmatizmus je „poklasickou“ filozofiou, transcendujúcou oba klasické typy filozofie: antickú i modernú. Je tiež *kreatívnou* (a *re-konštruktívnou*) alternatívou postmodernizmu.

Podľa pragmatizmu je racionalita súhrnom nami vytvorených noriem a pravidiel, ktoré nám umožňujú konať, komunikovať a žiť v spoločnosti. Avšak inteligencia je tá prirodzená sila, ktorej funkciou je viesť a zlepšovať kvalitu procesov tvoriacich obsah našej životnej skúsenosti,

VI. Je nám teda racionalita daná, alebo je skôr nami vytváraná? Nepochybne je aj nami vytváraná, pretože je nám daná inteligencia; a určite sú nami vytvárané rôzne pojmy a modely racionality. To iste neznamená, že takáto racionalita je len subjektívna záležitosť, aj keď tvorivý subjekt – ten, čo vie a môže tvoriť normy – je v nej nepochybne prítomný. Tieto normy sa ako racionálne objektivizujú s cieľom vytvárať poriadok (sociálny poriadok). Naša racionalita zrejme nie je len kópiou nejakých

objektívnych poriadkov či systémov zákonov. Či je racionalita aj daná, to je ťažká otázka. Ako a čím by mohla byť daná, z čoho by mohla vyplývať? Z nejakého svetového poriadku a z toho, že my sme len jeho čiastočkou? Takéto názory vo filozofii existujú a chcú takto obhajovať objektivitu racionality. Pokiaľ ide však o našu ľudskú racionalitu, jej základom či „substanciou“ je inteligencia ako naša biologická danosť. Presnejšie je povedať, že vrodenu máme inteligenciu (alebo intelekt), nie racionalitu. Je nám však daná (vrodená) nie ako hotová danosť, ale ako dispozícia správať sa istým spôsobom, a táto dispozícia je sociokultúrne kultivovateľná. Skúsenostne a sociokultúrne formovaná inteligencia – vlastne „sociálna inteligencia“ (zahŕňajúca rôzne typy inteligencie, napr. emocionálnu) – je to, čo tvorí a zároveň presahuje racionalitu; to, čo je syntézou kreativity a múdrosti ako vyššieho ideálu ľudského myslenia a konania.⁵

LITERATÚRA

- [1] BURKE, T.: *Dewey's New Logic*. Chicago and London, The University of Chicago Press 1994.
- [2] BRUNSCHVICG, L.: *Evropský duch*. Praha, Vyšehrad 2000.
- [3] ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E.: „Historical Types of Rationality.“ <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Scie/ScieVisn.htm>.
- [4] ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E.: „The Post-Classical Type of Rationality.“ In: *Universalism and Dialogue*, XII, 2002, s. 8 – 10.
- [5] DEWEY, J.: „The Quest for Certainty.“ In: *The Later Works*, Volume 4, 1929. Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press 1984.
- [6] DEWEY, J.: „Human Nature and Conduct.“ In: *The Middle Works*, Volume 14, 1922. Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press 1983.
- [7] EDEL, A. and FLOWER, E.: „Introduction.“ In: *The Later Works*, Volume 7, 1932. Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press 1985.
- [8] HUSSERL, E.: *Krize evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha, Academia 1996.
- [9] NOZICK, R.: *The Nature of Rationality*. Princeton, Princeton University Press 1993.
- [10] PATOČKA, J.: *Péče o duši II*. Praha, Oikoymenth 1999.

doc. PhDr. Emil Višňovský, CSc.
KVS BK SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR
visnovsky@yahoo.com

⁵ Stat' vychádza z textu inauguračnej prednášky, ktorá odznela pred Vedeckou radou Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 21. 4. 2004. Príspevok vznikol čiastočne ako súčasť grantového projektu VEGA č. 2/3148/23 a čiastočne ako súčasť grantového projektu VEGA č. 2/3048/23.